

Наталія Ганусевич

ОБОРОННИЙ КОМПЛЕКС МОНАСТИРЯ ОО. БЕРНАРДИНІВ XVII—XVIII СТ. МІСТА ЗБАРАЖ

Історія Збаража насичена різноманітними подіями, які відбувалися на Україні в часи важкої боротьби народу з постійними загарбниками. Дана місцевість знаходилась на перетині «Чорного і Кучманського шляху», по якій орди татар не раз ішли грабувати, палити і нищити наш край. Це диктувало мешканцям міста будувати потужні оборонні фортифікаційні системи, центром якої завжди була фортеця або твердиня з міцними капітальними спорудами, постійним гарнізоном, великим запасом провіанту та озброєння; призначена для протидії довготривалій облозі та перебування у круговій обороні. Незважаючи на міцні укріплення, Збараж періоду Київської Русі неодноразово зазнавав нищівних поразок та після кожного руйнівного етапу місто знову відроджувалось, а на місці старих, знищених споруд з'являлись нові в нових архітектурних та конструктивних формах [1, с. 2].

Аналізуючи план міста, відзначимо у першу чергу — хрестоподібну композицію центральних дільниць навколо площі та орієнтацію по цих осях головних святинь і замку [4, с. 11]. Жодна із святинь не лежала безпосередньо при ринковій площі, а була віддалена від неї пасмом кварталів. На північ від площі розташовувалась церква Воскресіння, на південь — монастирський комплекс з костелом св. Антонія, із заходу — стояла єврейська божниця. Східний напрямок асоціювався з опікою та владою засновника і власника міста — великого князя, що перебував у замку [18].

Одночасно із замком будували оборонні споруди міста, при цьому враховувались особливості рельєфу і болотисті береги річки: насипали вали споруджували стіни, будували ескарпи. Круті схили пагорба були основою оборонної системи, яку лише укріплено підпірними кам'яними стінами замкнутими в кільце. Форма кільця повторювала форму пагорба. З північної та південно-західної сторони де не було вираженого схилу, влаштовувався насип та стіна, обкопані уздовж ровом. Однак пізніше навколо нового поселення Збаража та його укріплень будується ще одне

кільце оборонних споруд і охоплює більшу площу. Міські ворота розміщувались у вежах, влаштованих у куртинах (рис. 2).

Про міські фортифікаційні системи міста Збаража було відомо ще з XVII ст. Як бачимо на плані Гондіуса, вони мали вигляд нерегулярного п'ятикутника з бастіонами. Земляні бастіони служили як місце для артилерії, яка своїм вогнем могла покривати передпілля за ровом і куртину, яка була збудована з каменю. Регулярну обороноздатність куртин забезпечували трикутні рavelіни [10, с. 119], які заслоняючи її давали додатковий підтримку вогнем сусіднім бастіонам. Доповненням до міських укріплень був рів, високий дерев'яний паркан і частокіл з менш вразливої сторони. Фортифікації захищали вони місто з трьох сторін: північної, південної і західної [13, с. 143]. Крім зовнішніх оборонних укріплень існували ще внутрішні оборонні споруди. Доповнювали обороноздатність споруд підземелля і численні підземні переходи, які були сполучені із замком, який величю розмістився на протилежному лівому березі річки Гнізна. Вся ця оборонна система, яка мала протяжність близько 10 км [19], при умілому її використанні, дозволяла успішно вести оборону, проводити непомітні переміщення військ, при тому добре бачити маневри противника.

За свідченнями історичних джерел, одним з елементів оборонної системи міста Збаража було кілька в'їзних брам. Одна з них була біля монастиря оо. Бернардинів, який в свою чергу мав оборонні укріплення та сполучені з містом та замком підземні комунікації, друга була в північно-західній його частині і називалася Залозецькою. Остання письмова згадка про в'їздову муровану браму відноситься до 1780 року [2].

До внутрішніх оборонних споруд можна віднести ряд мурованих кам'яних будівель, а також були пристосовані і споруди сакральні, зокрема, монастир отців Бернардинів, дві церкви і синагога, які в оборонній системі міста відігравали дуже важливе значення [13, с.143]. Розглянемо оборонний комплекс монастиря, який хоч і не

мав міцних укріплень, але був свого роду самостійною, закритою оборонною спорудою, яка дозволяла досить довго і успішно тримати оборону. Найбільш поширене визначення оборонного монастиря — комплекс монастирських споруд, згрупованих навколо храму, об'єднаний оборонним периметром [5, с. 119], або оборонним муром із бійницями, підземними переходами і дзвіницею, як було у Збаражі.

Ймовірно, задум князя Юрія втілювали в життя голандець Генріх ван Пеен та італієць Андреа дель Аква, яким приписується будівництво замку і міських фортифікацій [7, с. 17]. Оскільки храм зводився в часі будівництва замку (1620—1631 рр.) і був з'єднаний з ним підземним переходом, на що вказують історичні джерела і сучасні методи зондування поверхні землі (ехолокація), то цілком можливо, що монастирський комплекс будували ті ж самі будівничі, що й замок.

Весною 1628 р. поблизу річки Гнізни, біля підніжжя Замкової гори, розпочалося будівництво першого мурованого монастирського комплексу. Деяко підмоклий ґрунт сприяв будівельникам в копанні глибоких фундаментів під святиню, у підземеллях якої передбачалися крипти для покійників. Протягом трьох років повністю вибудовано підвали і розпочато кладку стін [8, с. 4].

Щодо костелу у Збаражі збереглося дуже мало даних: отже, храм був мурований з каменю на дубових палях, однонавовий (розм. 17 × 10 м) [14, с. 177]. Розміри подані на підставі обмірів сучасної абсиди, на місці якої знаходився попередній костел, і згідно тодішнім будівельним традиціям — обладнаний бійницями і оглядовою вежею, яка знаходилася над притвором. Покритий високим двосхилим гонтовим дахом. Підземними ходами монастир мав сполучатися із замком [3, с. 190].

Костел, згідно тодішніх будівельних традицій, знаходився на одній осі із дзвіницею і був зорієнтований по периметру північ-південь. Місце знаходження монастиря через відсутність архівного матеріалу залишається невідомим. Дзвіниця була покрита високим двосхилим черепичним дахом (рис.1).

Коротшими боковими стінами дзвіниця примикає до оборонної стіни, якою був оточений монастирський комплекс, що був оборонним пунктом у середині міста. Міцно укріплені мури навколо монастиря облаштовані бійницями (не збереглися), які будувалися за всіма вимогами тогочасного фортифікаційного мистецтва і були тотожні замковим. Із описів польських істориків згадується грубий мур з двома брамами і стрільницями [17, с. 34]. У 1649 році, переживаючи військові баталії Визвольної війни, місто вже було доволі

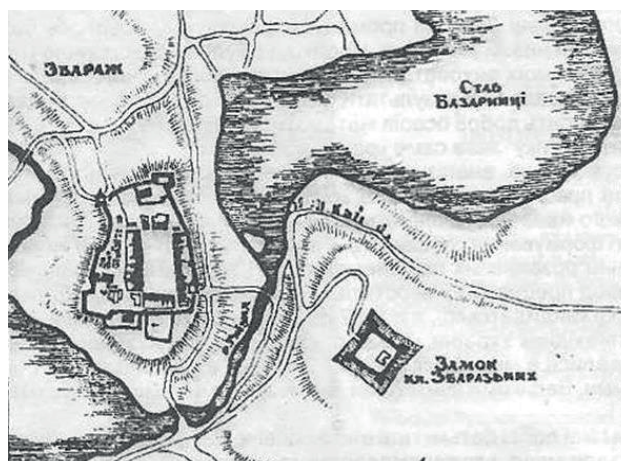

Рис. 1. Перше кільце міських укріплень та замок князів Збаразьких, станом до 1631 р.

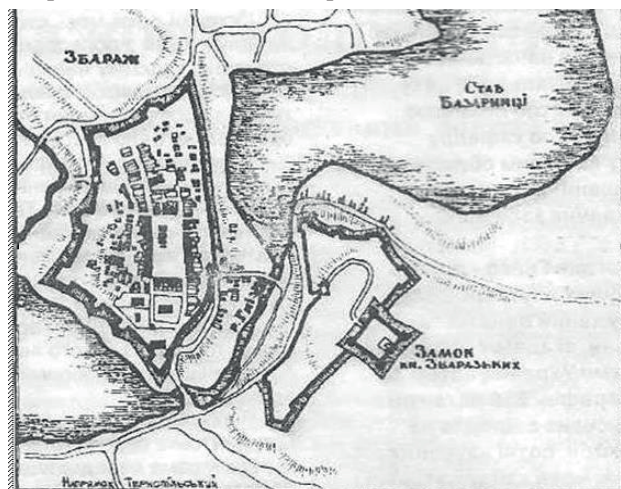

Рис. 2. Друге кільце міських укріплень та замок князів Збаразьких, станом до 1649 р.

Рис. 3. План табору, виконаний Войцехом Радваном Радванським, перекопійований Кристофом Гоувальдом.

Рис. 4. План укріплень Збаража, згідно гравюри В. Гондіуса, виготовленої на основі карти Г. Л. де Боплана

сильно укріпленим.

Про укріплення періоду облоги міста в 1649 році ми можемо судити за наявними планами, схемами та гравюрами цього періоду, серед них: гравюра В. Гондіуса виготовлена на основі карти Г. Л. де Боплана (рис. 4) [9], а також план обозу, виконаний Войцехом Радваном Радванським, перекопійований учасником Зборівської битви, офіцером німецької піхоти — Кристофом Гоувальдом. (Рис. 3). Саме гравюру Гондіуса можна вважати на даний час єдиним достовірним документом, який свідчить про існування врегульованої оборонної системи міських укріплень та схематично відображає нам їх форму й місце розміщення.

А також по дослідженнях українських істориків, які відмічають, що Б. Хмельницький, розпочавши облогу Збараського замку, планував основний удар завдати з боку міста, від ставу, де польський табір був найслабше укріплений [16, с. 111]. Польські вали розпочиналися з вершини ставу Східного Збараського, який для ясності завжди називають Базаринецьким. Звідси на південь на понад 7 км тяглась оборонна лінія міста і закінчувалися при другому ставі, в долині, зберігаючи контакт з усіма фортифікаціями міста [19]. Крім вже існуючих елементів оборони, поляки спорудили цілу систему тимчасових земляних укріплень у вигляді ровів з валами, які значно утруднювали доступ до міста. Як бачимо ці укріплення відіграли певну роль у обороні міста. Міщани два дні обороняли місто з валів, після чого перебрались до середмістя та укріплених храмів, а зокрема і монастиря. Можна зробити висновок, що уже на тій стадії будівництва вали були реальною оборонною твердинею.

Сім разів українські козаки були близькими до успіху (кілька разів уже оволодівали валами), але під натиском відчайдушних контратак польської кінноти відкочувались назад [11, с. 128], тим самим підтверджуючи факт про кільце оборонних фортифікаційних споруд, які охоплювали не тільки замок, а й місто.

Збаражчина в серпні 1675 р. була залита хвилею воєнних дій татаро-турецьких військ паші Ібрагіма Шишмана, які пройшли через Збараж. Тоді разом з більшістю забудов міста було пограбовано і спалено монастирський комплекс оо. Бернардинів. Як бачимо, тільки в часі облоги міста 1649 року всі фортифікаційні споруди надійно захищали місто, а в мирний час

було дуже легко зненацька захопити територію. Ми знаємо з пізніших звітів, що в 1672 р. турки по здобуттю міста підійшли під ворота замку разом з утікаючим населенням і здобули його з цієї сторони. При заснуванні оборони міста завжди використовували натуральне сформування території. Місто було відділене від заходу і окопного ворога крутим схилом і частоколом з огорожами, що знаходились перед ровом наповненим водою, а від сходу широкою, болотистою долиною річки Гнізни; сполучення з Підзамчем забезпечувала гребля з мостом. Від сторони річки і болотистої території окремі відрізки фасаду в кутах не мали бастионів. Були то застарілі фортифікації, що використовувались в половині XVII віку.

Відсутність архівних документів з 1675 по 1723 рік не дозволяє простежити діяльність монастиря на цьому відрізку історії. Відбудова монастирського комплексу розпочалася у XVIII ст., коли Збараж перейшов у спадок до коронного гетьмана і краківського каштеляна Йосифа Потоцького.

Будівництвом керував сам архітектор Ян Ганц з Кнурова, що в Сілезії. Цей період було названо другим заснуванням монастиря [15, с. 9]. Окрім костелу до комплексу монастиря входить дзвіниця, корпус келій і оборонні мури. Відомо, що були побудовані нові господарські приміщення, а територія довкола монастиря обнесена муром «незбаром після консекрації костелу» [8, с. 6], тобто після 1755 року. Очевидно, що для спорудження оборонної стіни були використані давні монастирські мури [12, с. 25].

Не можна недооцінювати важливість і підземних ходів та комунікацій, які відігравали важливу роль у обороні міста Збараж. У липні 2003 року на замовлення тоді ще Державного

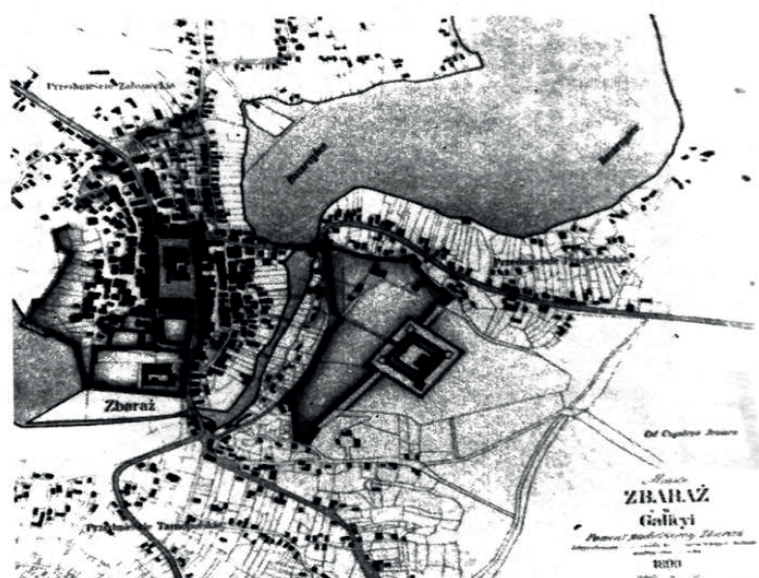

Рис. 6. Руйнування укріплень Збараж в 1880—1893 роках.

історико-архітектурного заповідника, фахівцями Науково-Виробничого Підприємства «ГЕОПРОМ» під керівництвом Левашова С. П., в м. Збараж проводились інженерно-вишуквальні геофізичні роботи з метою визначення і картування підземних ходів у центральній частині міста та в районі Збараського Замку [6]. При дослідженні виявилось, що підземні ходи з території замку ведуть в центральну частину міста Збаража (Рис. 3), а також виявлено підвали, що планувально пов'язані з будинками на головній площі, але габаритами виходять за межі наземних частин будинків.

Хоча після пожежі Збаража, магнат Йосиф Потоцький 27 липня 1721 року видає розпорядження про ремонт і відбудову міських укріплень, а також в'їздової брами, проте поступова стабілізація зовнішньополітичного життя приводить до того, що оборонні споруди в кінці XVIII ст. втрачають своє фортифікаційне значення [4].

У період, коли Збараж попав під владу Австрійської монархії, архітектурне обличчя міста зазнало значних змін. (Рис. 5) Навколо монастирського комплексу декілька раз змінювався вигляд оборонних мурів. Під час розширення дороги була майже повністю знищена східна частина оборонних споруд монастиря: розібрані дві в'їздові аркові брами і частина муру з бійницями. Південна частина східної оборонної стіни була перенесена вглибину подвір'я в 70-х роках XX ст. із збереженням ключевидних бійниць — єдиний приклад оборонних бійниць наявний в наш час в монастирському комплексі.

Рис. 7. Збережені бійниці південного оборонного муру монастиря, початок XX ст.

Рис. 8. Вигляд монастирського комплексу зверху.

Південна і західна оборонна лінія частково збережена і до сьогодні, хоча потрібно згадати, що в сер. XX ст. на фото світлинах можна було побачити цілий ряд бійниць південного муру, які вданий час знищені. Північна частина оборонного муру монастиря була розібрана і забудована майже до самої дзвіниці одноповерховим будинком міської лікарні (музична школа). Частина, яка розмежовувала територію двох монастирів, а саме монастиря оо.Бернардинів і монастиря сестер Феліціанок частково збережена і до сьогодні.

Джерела та література

1. Вербо́вський Ю. Центр княжого володіння. *Збараж — місто в Медоборах*. Тернопіль: Джура, 1997. №2. С. 2—4
2. ЛБАН УРСР ім. В. Стефаника, відділ рукописів ф. Осолінських № 5241/II.
3. Мандрик О. Храми міста. Збараж, 2014. 390 с.
4. Михайлюньо Б. Проект генерального плану Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збаражі Тернопільської обл. Історико-архівні пошуки м. Львів, 2001 р. Містобудівельна Історія Збаража. *Галицька Брама*. Львів: Вид-во «Центр Європи», 2004 р. № 1—3 (109—111). Січень—лютий—березень. 36 с.
5. Липа К. Теорія архітектури, містика і війна. Київ: Laurus, 2016. 150 с.
6. Науково-виробниче підприємство «Геопром». Звіт проведення інженерно-вишуквальних геофізичних робіт на території Державного

- історико-архітектурного заповідника в м. Збараж. Київ, 2003 р.
7. Оконченко І. Укріплення Збараського замку. *Галицька Брама*. Січень—лютий 2004 №1—3 (109—111). Львів: «Центр Європи», 2004. 36 с.
  8. Перець Е. М. Костел оо. Бернардинів в м. Збаражі. Історико-краєзнавчий нарис. Збараж, 1992. 14 с.
  9. Петришин Г. П. «Карта Ф. фон Міга» (1779—1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини. Львів: «Львівська політехніка», 2006. 292 с.
  10. Словник архітектурно-реставраційних термінів / ред. І. А. Ігнаткіна. Київ: видавництво «УСХА», 1990. 113 с.
  11. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 17 століття. Т. 7. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999 р. 351 с.
  12. Сьомочкін І. Монастир бернардинів у Збаражі. *Галицька брама: Збараж* / гол. ред. Шишка О. Львів: Вид-во «Центр Європи», 2004 р. № 1—3 (109—111). Січень—лютий—березень. С. 24—25.
  13. Andrzejczak Dariusz. Kampania zbarska 1649 roku. Toruń: «Wydawnictwo Adam Marszałek». 2012. 286 s.
  14. Kachel Jozef. Dzieje kościoła I klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarazu (1628—1946). Kalwaria Zebrzydowska, 2001. 602 s.
  15. Lucjan Piotr Hozer OFM. Kościół Ojców Bernardynów w Zbarazu. Kalwaria Zebrzydowska, 2005. 140 s.
  16. Rogowicz Marek. Bitwa pod Zbarażem 1649. Oświęcim: «Wydawnictwo Napoleon V». 2013. 194 s.
  17. Śląski Henryk. Zbaraz w przeszłości i teraźnoci. Przewodniczący Oddziału zbarskiego Podolskiego T-wa Turyst. Krajoznawczego. Zbaraz. Tarnopol, 1934. 68 s.
  18. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich: W X t. / red. Chlebowskiego B., Walewskiego W., Sulimierskiego F. Warszawa: Ślawnium, 1879. T. IV. 625 s.
  19. Szlezzynger Piotr. przyczynek do obrony Zbaraża w 1649 roku. (komunikat), <http://www.forteca-w.activ.pl>.